

Necati TONGA

Dr. | Ph.D.
Millî Eğitim Bakanlığı, Kırıkkale-TÜRKİYE
The Ministry of Education, Kırıkkale-TURKIYE
ORCID: 0000-0002-5937-2808
necati.tonga@gmail.com

Bir Muhalifin Gözünden Cumhuriyet'e Uyanmak: Refik Halid Karay'ın *Delî* Piyesi Üzerine Bir İnceleme

Öz

Eserleriyle modern Türk roman ve hikâyesine damga vuran isimlerden biri olan Refik Halid Karay'ın dikkat çekici yönlerinden biri muhalif kimliğidir. *Servet-i Fünun* gazetesinde çıkan yazılarıyla edebiyat hayatına adım atan yazar, "Kirpi" müstearıyla yayımladığı hiciv yazılarıyla ününe ün katar. Refik Halid, başlangıçta İttihat ve Terakki'ye, ardından da Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk'e karşı geliştirdiği muhalif tavır nedeniyle ömrünün büyük bir kısmını sürgünlerde geçirmiştir. Önce Sinop'ta, ardından da Çorum, Ankara ve Bilecik'te beş yıl sürgün hayatı yaşayan Refik Halid, 1922'de yurt dışına çıkmış ve 1938'de yırda dönüncüye kadar Beyrut ve Halep'te yaşamak zorunda kalmıştır. *Memleket Hikâyeleri*, *Sürgün*, *Gurbet Hikâyeleri* gibi eserlerinde sürgün hayatının yansımalarını gördüğümüz Refik Halid'in dikkat çekici eserlerinden biri de *Delî* adlı piyesidir. Yazarın ikinci sürgün döneminde Halep'te kaleme aldığı *Delî*, ele aldığı konu ve bu konuların işleniş tarzı ve karşı-kanonik bir metin olması yönleriyle ön plana çıkmaktadır. *Vahdet* gazetesinde tefrika edildikten sonra kitap hâlinde neşredilen *Delî*, Maruf Bey'in başından geçenlere odaklanarak yaklaşık 20 yıllık bir zaman diliminde Türkiye'nin yaşadığı dönüşümü dile getirir. Yazar, bir yandan Maruf Bey'in yaşadığı yabancılaşma hâline odaklanırken bir yandan da ülkenin değişimi hakkındaki şahsi fikirlerini ifade eder. Bu makalede Refik Halid Karay'ın önce muhalif kimliği üzerinde durulacak, ardından yazarın *Delî* adlı piyesi benzer temalara eğilen eserlerle de kıyaslanarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Refik Halid Karay, Muhalif, Yabancılaşma, Piyes, *Delî*.

Awakening to the Republic Through the Eyes of an Opponent a Study on Refik Halid Karay's Play *Delî*

Abstract

One of the striking aspects of Refik Halid Karay, who is one of the names that left his mark on the modern Turkish novel and story with his works, is his oppositional character. The author, who stepped into the literary life with his articles published in the *Servet-i Fünun* newspaper, enhanced his reputation with his satirical articles published under the pen name "Kirpi" (Hedgehog). Refik Halid spent most of his life in exile due to his opposition against the Committee of Union and Progress, and the against the National Struggle and Mustafa Kemal Atatürk. Refik Halid, who lived in exile for five years, first in Sinop, and then in Çorum, Ankara and Bilecik, went abroad in 1922 and had to live in Beirut and Aleppo until he returned home in 1938. One of the remarkable works of Refik Halid is his play *Delî (Mad)* in which his exile life is reflected as well as his prior works such as *Memleket Hikâyeleri (Country Stories)*, *Sürgün (Exile)*, *Gurbet Hikâyeleri (Abroad Stories)*. *Delî*, which the author wrote in Aleppo during his second exile, comes to the fore with the subject he deals with, the way these subjects are handled, and the fact that it is a counter-canonical text. *Delî*, which was first published as a series in the *Vahdet* newspaper and published as a book, focuses on the experiences of Maruf Bey and reflects transformation that Turkey had gone through over a period of about 20 years. While the author focuses on the alienation of Maruf Bey, he also expresses his personal ideas about the change of the country. In this article, firstly, the oppositional character of Refik Halid Karay will be emphasized, and then his play *Delî* will be evaluated in comparison with the works dealing with the similar themes.

Keywords: Refik Halid Karay, Opposer, Alienation, Play, *Delî*.

Muhalif Bir Kimlik Olarak Refik Halid Karay

Refik Halid Karay (1888-1965), *Memleket Hikâyeleri*, *Gurbet Hikâyeleri*, *İstanbul'un İç Yüzzü*, *Nilgün*, *Sürgün*, *Bugünün Saraylısı*, *Çete...* gibi çoğu klasikleşmiş roman ve hikâye kitaplarıyla modern Türk tahkiyesine yön veren isimlerin başında gelir. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Mekteb-i Hukuk'taki öğrenimini yarıda bırakan ve Maliye Nezareti'ndeki memuriyetinden istifa eden Refik Halid, *Servet-i Fünun* gazetesinde çalışmaya başlayarak matbuat hayatına adım atar.

Servet-i Fünun'da Fransızcadan kısa tercümelemler neşreden yazar, bir süre sonra *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde makaleler yayımlamaya başlar. *Kalem*, *Cem*, *Şehrab*, *Mubit*, *Resimli Kitap*, *Âlem* gibi dönemin periyodiklerinde yazılarıyla yer alan Refik Halid, basın dünyasında özellikle "Kirpi" müstearıyla neşrettiği "bol dikenli" hiciv yazılarıyla ünlenmiştir.

Edebiyatımızda Türkçeyi en güzel kullanan yazarlardan biri olan Refik Halid, aynı zamanda iflah olmaz "muhalif" bir kimliğe sahiptir (Karaer, 1998; Ünal, 2013a, s. 39-119). Yazar, muhalif kişiliği neticesinde de ömrünün büyük kısmını sürgünlerde geçirmiştir. Refik Halid'in ilk muhalif tavrı II. Meşrutiyet'in ilanının ardından İttihat ve Terakki yönetimine karşı belirlemiştir. Karay, kaleme aldığı pek çok yazısında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimleri ile icraatlarını eleştirmiştir. Eleştiri yazıları o dönemde pek çok kişiyi rahatsız etmiştir ki Refik Halid muhalif tavrından vazgeçmesi için çeşitli ihtar mektupları aldığını belirtir (Ebcioğlu, 1943, s. 29-30). *Minelbab İlelmihrab* adlı hatıratında İstanbul'a kavuştuğu günü anlatırken ilk menfasına Talât Paşa'yı eleştiren bir yazısının sebep olduğunu şu cümlelerle belirtir:

Haydarpaşa rıhtımından gözlerimle İstanbul'u kucakladım. Neşeli, fakat hiyanet kalemlerle (eskiden, alafranga terbiye almamış fettan kızlar bu hiyanet tâbirini ne hoş kullanırlardı) taşkınlığım ve hassasiyetimle ben bu beldenin en has ve vefakâr çocuğuydum ve onu -yabancılar istilâ etmeden evvel ve sonra- ne iyi tanıdım. Beni ondan ayırmakla Talât Paşa "Hırkaya alışanlar birdenbire frak giyerlerse gülünç olurlar" dediğimin cezasını pek tesirli seçmişti. Zira beni menfaya bu cümle göndermiş, bu cümle yüzünden menfam beş sene uzamıştı, müsaadeyi bile ancak o yerinde yokken alabiliyordum; bir zamanlar Edirne ve Selanik kahvelerine kuşaklı entari ve pamuklu hırka ile dolaşmaktan zevk alan merhum frak giyerek Rus sefarethanesine mi gitti idi, ne olduydu, ben de kapalıca yazmıştım, bu masum istihzâmı sonuna kadar bir türlü affedememişti. Mütarekeden biraz evvel küçük Talât Bey aradaki soğukluğu izale için, kapısını yapmış, yolunu bulmuş, beni onunla görüştürecekti; vakit kalmadı. (Karay, 1964, s. 36-37).

Refik Halid, muhalif kimliği nedeniyle -Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi de bahane edilerek- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hazırladığı tevkif listesine girmiş, 1913 yılında Sinop'a sürgüne gönderilmiştir. Sinop'ta bulunduğu dönemde Mutasarrıf Müştak Bey'in takdirini kazanan Refik Halid, kendisiyle aynı şehirde menfa bulunan Celâl Paşa'nın kızı Nâzıma Hanım'la nikâhlanmıştır. Mutasarrıf Müştak Bey, Cemal Paşa'dan Refik Halid'in affını istese de bu istek kabul edilmemiş ve yazar Çorum'a nakledilmiştir. Çorum'da sürgün olduğu dönemde kendisini ziyarete gelen annesi Nefise Ruhsar Hanım salgın hastalığa yakalanıp vefat edince Refik Halid Ankara'ya naklini istemiştir.

1916'daki Büyük Ankara Yangını'nın hemen ardından Ankara'ya gelen yazar (Karay, 2010), bu şehrin havasının ve suyunun kendisine iyi gelmediğini belirterek Bilecik'e naklini ister. İsteği kabul gören ve Bilecik'e nakledilen yazar, bu dönemde *Türk Yurdu* mecmuasına "R.H." imzasıyla hikâyeler yollamaya başlar. *Türk Yurdu*'nda "R. H." imzalı hikâyeleri dikkatle takip eden Ömer Seyfettin, Refik Halid'den *Yeni Mecmua*'da yayımlanmak üzere yeni hikâyeler istemiştir. Bu arada oğlunun doğumu nedeniyle İstanbul'a gelen yazar, İttihat ve Terakki'nin

önde gelen isimlerinden Ziya Gökalp ile tanışır ve onun tavassutu ile (Ebcioglu, 1943, s. 46) affedilir. Karay bu dönemde *Yeni Mecmu*a çevresindeki edebî muhite dâhil olmuş ve hikâyelerini bu mecmuada art arda neşretmiştir. Önce Sinop'ta, ardından da Çorum, Ankara ve Bilecik'te beş yıl sürgün hayatı yaşayan yazarın Anadolu'ya bir duyarlılıkla kaleme aldığı bu hikâyelerin büyük çoğunluğu *Memleket Hikâyeleri* adlı kitabını oluşturmuştur ki bu metinlerin hemen hepsinde yazarın ilk sürgün dönemindeki müşahedeleri güçlü bir şekilde hissedilmektedir.

Beş yıllık sürgün hayatının ardından İstanbul'a ve ailesine kavuşan yazar, ilerleyen günlerde kaleme aldığı yazılarında mevcut yönetimi ve ülkenin içinde bulunduğu durumu tenkit etmeye devam eder. *Zaman* gazetesinde yayımladığı "Ortada Kabahatli Yok", "Sakın Aldanma, Kanma!" ve "Efendiler Nereye?" başlıklı yazılar, Refik Halid'in bu dönemdeki muhalif yönünü açığa vuran önemli metinlerdir. Bu dönemde Refik Halid'in siyasi kimliğinin gittikçe belirginleştiği, yazılarındaki bıçkın dilin de gün yüzüne çıktığı görülür. Örneğin "Efendiler Nereye?" adlı yazısında (Karay, 1918, s. 2) 1 Kasım 1918 tarihinden itibaren yurt dışına çıkan İttihatçıları hedefine almış, yaşanan bütün olumsuzlukları Cemiyet ile politikalarına yönlendirerek siyasi hesaplaşmanın elbet bir gün yapılacağını sert bir dille ifade etmiştir.

Mütareke Dönemi'nde Halide Edip, Ahmet Emin Yalman, Yunus Nadi ve Ali Kemal'le birlikte Wilson Prensipleri Cemiyeti'ne üye olan yazar, hatıralarında "Bu cemiyetin aslı faslı ne idi? Âzasından olmama rağmen, vallahi benim bu hususta vazih bir fikrim, daha doğrusunu söyleyeyim, hiçbir fikrim yoktu..." (Karay, 1964, s. 65) diyerek bu topluluğa farkında olmadan, özellikle de Halide Edip'in yönlendirmeleriyle dâhil olduğunu belirtir. 4 Mart 1919 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na âza olan Refik Halid, ilerleyen günlerde İttihat ve Terakki'nin bir anlamda devamı olarak gördüğü Millî Mücadele'ye ve bu mücadelenin önderlerine muhalif olmuş, bu muhalefetini de gerek yazılarıyla gerekse eylemleriyle ortaya koymuştur. Yazar, yıllar sonra *Bir Ömür Boyunca* adlı hatıratında Millî Mücadele'ye muhalefetini şu cümlelerle anar: "Anadolu Kurtuluş Hareketi'ne esas ve gaye bakımlarından taraftarı olmakla beraber, komitecilerden birçoğunun o harekete katılmasına bakarak tekrar hortlayacakları ve günün birinde yeni hükümeti ele geçirerek yine vatanı parçalatma ihtimallerinden korkmuş, eski kinimi bir türlü yenememiş, o tesir altında atıp tutmuşum." (Karay, 1996, s. 12).

Sabah, *Alemdar*, *Peyam-ı Sabah* ve *Aydede*'de kaleme aldığı yazılarda üstü kapalı bir şekilde Kurtuluş Savaşı ile komutanlarını eleştiren fıkralar yazar. Bu dönemde Adnan Adıvar'ın teşvikiyle Posta Telgraf Umum Müdürlüğü'ne atanan Refik Halid, İstanbul hükûmetinin yönlendirmesiyle Kuva-yı Milliye'ye destek veren cemiyetler arasındaki iletişimi kesme emrini yerine getirir (Ünal, 2013b, s. 367-389; 2017, s. 1406-1420).

Bu dönemdeki icraatları ve kaleme aldığı yazılar, Refik Halid'in adının Yüzellilikler listesine eklenmesine ve ikinci sürgün döneminin başlamasına yol açar. Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in tutuklandığını öğrenen yazar, benzer bir akıbeti yaşayacağını düşünerek 9 Kasım 1922'de Beyrut'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılır. Bir süre Beyrut'ta kalan ve burada yayımlanan *Doğru Yol* gazetesinde yazılar neşreden Refik Halid, bu yazılarında 1926 yılına dek yeni rejimi eleştirmeye devam eder. Rıza Tevfik'e yazdığı bazı mektuplardan anlaşılmaktadır ki Refik Halid'deki muhalif, kızgın ve kırgın ruh hâlinin oluşmasında pek çok etken vardır. Bilhassa birinci sürgün döneminde edebiyat âleminin Refik Halid'i dışlaması ve yazarın gurbette kendini yalnız hissetmesi bu muhalif kimliğin oluşumunda etkili olmuştur (Uçman, 2014, s. 31).

Yazar, ikinci sürgünlüğünün son dönemlerini Suriye'nin Halep kentinde geçirir. Bu dönemde Nuri Genç'in yönetiminde çıkan *Vahdet* gazetesinin edebî müdürlüğünü yapan yazarın muhalif tutumunun bir nebze de olsa azaldığı, hatta yeni rejimi ve Ankara hükûmetini

destekleyen metinler yayımladığı görülür. Kendi tabiri ile “hükümet aleyhindeki yazılarını kesmiş, fasallığı, kötulemeciliği bırakmış, uysal bir sürgün vatandaşı” olmuştur. (Karay, 1996, s. 12). Ebcioğlu'nun tespiti ile yazarın *Vahdet* ve *Yeni Gün* gazetesinde yayımladığı bu “müspet” yazılar, onun sürgün hayatı için dönüm noktası olmuş ve Refik Halid Atatürk'ün emriyle çıkan af kanunuyla “yalnız sayısı bile korkunç olan yıllardan sonra” (Karay, 2017, s. 40) sürgününü tamamlayarak 17 Temmuz 1938'de yurda dönmüştür.

II. Meşrutiyet'in ardından muhalif kimliği ile ön plana çıkan Refik Halid, 77 yıllık ömrünün 22 yılını sürgünlerde geçirmiştir. Yaşadığı menfa hayatının edebiyat hayatına da yansımaları olmuş, yazar *Memleket Hikâyeleri*, *Gurbet Hikâyeleri*, *Sürgün* gibi pek çok eserini memleket hasreti çekerken kaleme almıştır. Refik Halid'in ikinci sürgün döneminde yazdığı *Deli* adlı piyesi, yazarın hayat hikâyesinde çok özel bir yerde durduğu gibi ele aldığı konular, bu konuların işleniş tarzı ve karşı kanonik bir metin olması bakımından da önemli bir eser olarak karşımızda durmaktadır.

***Deli* Piyesi**

Nuri Genç'in sahibi olduğu ve Refik Halid'in de edebî müdürlüğünü yaptığı *Vahdet* gazetesinde tefrika edildikten sonra 1929'da Mevlânzâde Rıfat'ın Arara Matbaası'nda kitap hâlinde neşredilen *Deli* (Karay, 1929), Refik Halid Karay'ın ikinci sürgün döneminde yayımladığı önemli metinlerden biridir. *Deli*'nin ilk baskısının tek nüshası Millî Kütüphane'de bulunmaktadır. Osmanlıca bu nüshanın sonunda daha sonraki baskılardan farklı olarak şu açıklama yer almaktadır: “Muhterem kariin hazeratına, Mevlânzâde Rıfat Bey'in *Türkiye İnkılabı'nın İcyüzü* nam eserine abone olan zevata üstad-ı edeb Refik Halid Beyefendi'nin işbu *“Deli”* namındaki piyesi meccanen ihda ve takdim olunacaktır.” (Karay, 1929, s. 26). Piyenin ikinci baskısı 1939 yılında Semih Lütfü Kitabevi tarafından yapılmış, kitaba piyesin yanı sıra “Ankara”, “Karacoğlan”, “Şemsiye”, “Kıraza, Çileğe Dair”, “Şişe ve İnsana Dair” adlı yazılar eklenmiştir. *Deli*'nin üçüncü baskısı 1999'da ve son baskısı 2009 yılında İnkılap Yayınları tarafından neşredilmiştir.

Yazar, Rıza Tevfik'e yazdığı 26 Şubat 1930 tarihli mektupta *Deli*'yi şu cümlelerle anar: “*Deli* hakkındaki iltifatının müteşekkire ve minnettariyım. Filvaki tuhafı hoş bir eserdir.” (Uçman, 2014, s. 48). İki edip arasındaki mektuplaşmalardan anlaşılmaktadır ki Refik Halid *Deli*'nin piyesini yayımlanışının hemen ardından kendisi gibi sürgün olan dostu Rıza Tevfik'e yollamış ve onun övgü dolu sözleriyle karşılanmıştır. Nitekim Rıza Tevfik, kitabın yayımlanışının üzerinden yirmi yıl geçtikten sonra kendisiyle yapılan bir konuşmada *Deli*'yi en beğendiği eserler arasında anmıştır (Gökçepinar, 1949, s. 6).

Piyenin ilk baskısının alt başlığında “Fantezi piyes-1 perde: Yirmi senelik içtimai panorama bir saatte” açıklaması yer almaktadır. 1939'daki ikinci baskıdan itibaren piyesin iç kapağında “Bu eser hakkında ‘İnkılabımızı hicvetmiyor, tebarüz ettiriyor,’ diyen lütfunun minnetarı olduğum Atatürk'tür” notuna yer verilmiştir. İlk baskıda yalnızca piyes metni yer alırken daha sonraki baskılarda Refik Halid'in bazı yazıları da kitaba eklenmiştir.

Eserin başına düşülen “fantezi piyes” notu, yazarının bu piyesi niçin kaleme aldığını da ortaya koyar mahiyette bir açıklamadır. Zira yazar, bu notla hayalden beslenen bir “kurmaca” metin yayımladığını ve eserinin gerçeğe yaslanmadığını baştan bildirir. Bu açıklama, piyeste anlatılanların gerçekten yaşanmadığını vurgulamasının yanı sıra eserin hiciv dozu yüksek mizahi bir metin oluşunu ve ironik üslubunu da imler. Refik Halid, eserinin başına “fantezi” notunu düşse de eserde oluşturulan fiktif yapı, ülke gerçeklerinden beslenecek şekilde kurgulanmıştır.

12 meclisten oluşan *Deli*'de olaylar 1930 yılında İstanbul'da, zengin bir evin salonunda geçer. Tek perdelik eserin geniş bir şahıs kadrosu yoktur. Piyenin ana karakteri, 62 yaşındaki Maruf Bey'dir. Onun dışında şahıslar kadrosu Vacit Bey (Maruf Bey'in damadı, 45 yaşında),

Doktor (Maruf Bey'in doktoru, 41 yaşında), Özdemir (Maruf Bey'in torunu, 17 yaşında), Ayten (Maruf Bey'in torunu, 19 yaşında), Şebnur Kalfa (evin kalfası, 55 yaşında), Yakup Tekin Bey (Maruf Bey'in arkadaşı, 55 yaşında) ve birkaç misafirden oluşur.

Deli'nin birinci meclisinde eser boyunca işlenecek vakaya zemin hazırlanır. Doktor, Vacit Bey ve Şebnur Kalfa piyesin ilk meclisinde sağlığına kavuşan Maruf Bey hakkında konuşmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanından iki gün önce, 21 Temmuz 1908'de hafızasını kaybeden Maruf Bey, 21 yıl sonra melekât-ı akliyesine tekrar kavuşmuş ve konuşmaya başlamıştır. Piyeste Maruf Bey'in hafızasını kaybedişi anlık bir geriye dönüşle Vacit Bey'in ağzından şu cümlelerle anlatılır: “İlan-ı meşrutiyetten tam iki gün evvel idi... Demek ki yirmi bir sene oluyor. O sabah kayınvalide merhum koşarak odama geldi: 'Beye bir şeyler, bir haller oldu, konuşmıyor, sözüme cevap vermiyor, gözünü duvardaki Ya errahimülrahmin levhasına dikmiş, put gibi duruyor,' dedi.” (Karay, 2009, s. 10).

Sağlığına kavuşan Maruf Bey, aradan geçen 21 yıllık zaman diliminde gerçekleşen olaylardan hiçbirine vâkıf değildir ve kendini II. Abdülhamid döneminde yaşıyor zanneder. Geçen zaman zarfında II. Meşrutiyet ilan edilmiş, Balkan Muharebeleri ve Birinci Dünya Savaşı yapılmış, İstanbul işgal edilmiş, Kurtuluş Savaşı zaferle neticelenmiş, Cumhuriyet ilan edilmiş, Atatürk ilke ve inkılapları hayata geçirilmiştir. *Deli*'nin ilerleyen bölümleri 1908-1930 yılları arasında gerçekleşen bu mühim olayların hiçbirinden haberdar olmayan Maruf Bey'in duydukları ve gördükleri karşısında yaşadığı şaşkınlık üzerine kurulmuştur.

“Gerçekleşen hadiseler ve ülkede yaşanan değişimler üzerine Maruf Bey'in tepkisi ne olacaktır?” sorusu piyeste ana merak unsurunu oluşturur. Piyesin ilk meclisinde bulunmayan fakat yaşadığı diğer kişiler tarafından sezdirilen Maruf Bey, ikinci meclisten itibaren sahneye çıkar. Piyesin ilerleyen sayfaları Maruf Bey'in yaşadığı şaşkınlıklar üzerine kurulmuştur. Maruf Bey'in ülkede yaşanan değişimleri algılaması ve kabullenmesi on meclis boyunca gerçekleşmez, Maruf Bey ancak on birinci mecliste bir rüyanın içinde olmadığını fark ederek gördüklerinin ve duyduklarının gerçek olduğunu idrak eder.

Deli'de Türkiye'nin 20 yıllık bir zaman diliminde yaşadığı hadiseler ve ülkemizin yaşadığı büyük dönüşüme odaklanılmıştır. Refik Halid, ironinin de imkânlarından faydalanarak ele aldığı hadiseleri mizahî bir üslupla dile getirmiştir. Şimdi, piyeste ele alınan vakalar ile sosyal, siyasi ve kültürel hayatımızda gerçekleşen değişimlerin nasıl işlendiğini inceleyelim:

Deli piyesinde işlenen Türkiye'nin yaşadığı en önemli siyasi değişiklik, Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve bu doğrultuda saltanatın ve halifeliğin kaldırılmasıdır. Piyesin altıncı meclisi Maruf Bey ile torunu Özdemir'in diyalogları üzerine inşa edilmiştir. Kendisini hâlâ II. Abdülhamid döneminde yaşıyor zanneden Maruf Bey, torunu Özdemir'in “Kahrolsun padişah! Yaşasın cumhuriyet!” (Karay, 2009, s. 20) sözlerine şu cevabı verir: “Sus! Sus! İşitmesinler, tantuna gittiğin gündür. Bu ne deli çocuk be! Genç yaşında Yemen ellerinde, Fizan çöllerinde can verecek; bizim başımızı da nâre yakacak!” (Karay, 2009, s. 20). Maruf Bey, ülkenin baskıcı yönetimiyle ve sürgünleriyle ön plana çıkan II. Abdülhamid tarafından yönetildiğini zannetmektedir. Hâlbuki ülkede yönetim şekli değişmiş, Cumhuriyet ilan edilmiş, saltanat ve hilafet kaldırılmıştır.

Ülkede yaşanan önemli değişikliklerden biri de payitahtın Ankara olmasıdır. Zira asırlarca ülkenin kalbinin attığı yer olan İstanbul yerine Ankara'nın başkent seçilişi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke gündemini en çok meşgul eden meselelerden biridir. Piyesin sekizinci meclisinde Maruf Bey, Ankara'nın yeni başkent olduğunu Yakup Tekin Bey'den öğrenir. Gazetelerdeki haberleri Maruf Bey'e okuyan Yakup Tekin Bey, Ankara'nın payitaht olalı nüfusunun yirmi sekiz bin kişi arttığını haber verir. Maruf Bey, arkadaşına “Ankara payitaht olalı mı?” şeklinde cevap vererek duyduğu haber karşısında şaşkınlığını ifade eder.

Piyenin ikinci meclisinde, ülkede yaşanan büyük dönüşümün önderi Mustafa Kemal Atatürk'e de yer verilir. Evin salonundaki duvarda Atatürk'ün resmini gören Maruf Bey, torunu Ayten'den resmedilen kişinin Gazi Paşa olduğunu öğrenir:

Maruf Bey: (...) şurada, bu matruş yakışıklı İngiliz'in resmi yerinde bir tablosu asılıydı.

Ayten: Gazi'nin resminden mi bahsediyorsunuz?

Maruf Bey: Hangi Gazi?

Ayten: Büyük Gazi... Gazi Paşa! Yunanlıları...

Maruf Bey: (Sözünü keserek) Ha, Yunan muharebesindeki Gazi Ethem Paşa mı? Kabil değil! (Resme bakarak) O koca, şanlı asker de heybetli sakalını böyle kesip attı mı?

Ayten: (İsimdeki yanlışlığa dikkat etmeyerek) Ben Gazi'nin sakallı zamanını bilmem.

Maruf Bey: (Hayretle) ben de bıyıklı zamanına yetişmedim! (Tavrını değiştirerek) Seni gidi alaycı seni... (Çenesini okşar) Hele şu hanım sultana bakınız... Büyükbabasıyla nasıl da şakalaşıyor! (Karay, 2009, s. 14).

Piyenin onuncu meclisinde Maruf Bey, torunu Özdemir ve arkadaşı Yakup Tekin Bey'le birlikte radyodan Atatürk'ün meşhur nutkundan cümleleri dinler. Atatürk, dinleyicilerine "(...) Vatan Cumhuriyet'le kaimdir, Cumhuriyet uğrunda asil kanını dökmeye daima hazır olduğunu bilirim," (Karay, 2009, s. 31) şeklinde seslenmektedir.

Deli'nin ikinci meclisi, Maruf Bey ile torunu Ayten'in diyalogları üzerine kurulmuştur. Bu diyaloglarda Maruf Bey, söz arasında saçını kısa kestiren torununu tenkit eder ve torunundan o dönemde kadınlarda kısa saçın moda olduğunu, erkeklerin de artık sakal ve bıyık uzatmadıklarını öğrenir:

Maruf Bey: Sen bunları tifodan yattığın zaman mı öğrendin?

Ayten: Ben tifoya tutulmadım ki...

Maruf Bey: Yâ! Saçların yeni uzuyor da ben tifoya tutulmuşsun sandım.

Ayten: Hayır, saç kesmek şimdi modadır. Bugünkü beşeriyet kadınla erkeğin arasında, baştan taşkın bir alametifarika istemiyor.

Maruf Bey: Acayip... Erkekler de kadınlara benzemek için öyle taşkın alametifarikaları izale mi ediyorlar?

Ayten: Ooo... Büyükbaba!

Maruf Bey: Yani sakallarını, bıyıklarını kaldırıyorlar mı?

Ayten: Elbette. Bugün erkekler sakallı bıyıklı değildirlen. Babama bakmadınız mı?

Maruf Bey: Baban zaten biraz köseydi. Ben yaşlandıkça köseliği artmış sandım. (Karay, 2009, s. 12-13).

Bilindiği üzere Cumhuriyet'in ilanının ardından kadınlar, çalışma hayatında yoğun bir şekilde yer edinmeye başlamış ve çeşitli sosyal-siyasi haklar kazanmışlardır. Piyenin ikinci meclisinde Maruf Bey, Ayten'in Darülfünun Fen Fakültesinde Kimya Bölümü'ne devamı hususunda "Fakat sen kimyayı, simyayı bırak da yemek pişirmekten, tatlı yapmaktan, şurup kaynatmaktan bahset," yorumunu yaparak hanımların okumasını yadırgar. Dördüncü mecliste arkadaşı Ayten'in Kaya ile laboratuvarında çalıştıklarını, önlerinde bir fırın olduğunu ve bir şeyler kaynattıklarını öğrenen Maruf Bey, Şebnur Kalfa'ya "Fırına da bir şey veriyorlar mı?" (Karay, 2009, s.16) diye sorar.

Piyeste kadınları merkeze alarak işlenen meselelerden biri de güzellik müsabakalarıdır. Bilindiği üzere 1929-1933 yılları arasında *Cumhuriyet* gazetesi sahibi Yunus Nadi Abaloğlu öncülüğünde, jüri heyeti çoğunlukla dönemin önemli edebiyatçılarından oluşan ve o dönemde hayli ses getiren güzellik yarışmaları düzenlenmiştir (Çetinkaya, 2023). Refik Halid, *Cumhuriyet* gazetesi tarafından düzenlenen bu güzellik yarışmasına ironik bir üslupla değinir:

Özdemir: (Daima büyükbabasının sözlerine dikkatsiz) Bu gazeteyi tavsiye ederim, pek asridir. Geçen gün güzellik müsabakası tertip etti, size birincilik kazanan kızın resmini göstereyim, bayılırsınız.

Maruf Bey: (Gazeteye henüz bakmadan) Rum mu? Galata haspalarından biri olacak, demek şimdi bu karıları müsabakaya sokuyorlar, resimlerini basıyorlar, beğenen... Özdemir: Ne Rum'u? Bizim Bakırköy'de akrabadan Şefik Bey yok mu, onun kızı... Meliha işte o.

Maruf Bey: (Teessüfle) Ben kızı tanımıyorum amma acıdım, niye böyle piyasaya düştü, babası zaptiye nezaretine müracaat edip men edemiyor mu?

Özdemir: Anlayamadım, ne buyurdunuz? Şefik Bey'e dün rast geldim, pek memnundu, kızını önüne katmış, azametle Boğaziçi'nde maarif vekilinin yalısına götürüyordu; halk etrafına birikmişti, alkışlıyordu.

Maruf Bey: Fesüphanallah, alkışlanacak başka rezalet kalmamış mı? Demek kendi eliyle götürüyor? Bırak bu bahsi oğlum, yüreğime inecek. (Karay, 2009, s. 20-21).

Cumhuriyet'in ilanının ardından kadınların kılık kıyafetlerinde gerçekleşen değişiklikler piyeste üzerinde durulan diğer meselelerdendir. *Deli*'nin sekizinci meclisinde Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Batılılaşma gayretlerinin bir göstergesi olarak yoğun bir şekilde toplum hayatında karşımıza çıkan balolar ve dans gösterileri hicvedilir. Maruf Bey, Yakup Tekin Bey'den ülkede Kadınları Dansa Alıştırma Derneği'nin kurulduğunu öğrenir. Yakup Tekin Bey ile Maruf Bey arasında cereyan eden şu diyalog hem kadınların sosyal hayattaki değişimine hem de kılık kıyafetteki dönüşüme ironik bir şekilde işaret etmektedir:

Yakup Tekin Bey: Ey kadın, Türk kadını, aziz kız kardeşim, sen erkeğin can yoldaşı, öz hemşehrisi, harp arkadaşısın. Artık soyun, üstündekileri at, gül yüzün açılın, filiz bedeninin görünsün, yanımıza gel, aramıza gir, seninle daima el ele, diz dize, bir yerde, yaşarken ve ölürlen beraber bulunalım.

Maruf Bey: (Geri geri çekilir, korkarak etrafına bakınır, cehren) Doğru, muvafık, pek münasip! (Mırıldanır) Hay zendost herif hay, sarığı tevekkeli çıkarmamış, tevekkeli sakalını, bıyığını tıraş etmemiş.

Yakup Bey: (Biraz sükûttan sonra, daha şiddetle) Erkek ne yaparsa senin de yapman hakkıdır. (Karay, 2009, s. 27-28).

Cumhuriyet'in ilanı ile kılık kıyafetteki değişikliklerden yalnız kadınlar değil erkekler de payını almıştır. Maruf Bey, torunu Ayten'den erkeklerin artık sakal ve bıyık bırakmadığını öğrenir. Refik Halid'in *Deli*'de 25 Kasım 1925'te kabul edilen Şapka Kanununa da değindiği görülür. Maruf Bey, Yakup Tekin Bey'in taktığı şapka vesilesiyle Gülnur Kalfa'dan şapka kanununun çıkarıldığını öğrenir ve duydukları karşısında çılgına döner:

Şebnur: İsmi bir şey mi? Kendisini bir görseniz... Bari herife şapka yakışsa...

Maruf Bey: (Gözlerini açarak) Şapka mı? Demek Yakup Hoca tanassur da etti... Vay kâfir vay!

Şebnur: Ne ettiğini bilmem, benim bildiğim zamaneye uydu. Hem uymasın da ne yapsın, fesle, sarıkla gezecek değil ya!

Maruf Bey: Neden gezmesin? Fesle sarıkla gezmek ayıp mı?

Şebnur: Ayıp değil, yasak! Adamı yakaladıkları gibi karakola tıklarlar, en aşağı üç ay hapis.

Maruf Bey: (Hayret içinde) Şebnur, sen de aklını kaçırdın galiba... Deli deli neler söylüyorsun?

Şebnur: Aa, neden deli olayım, Büyük Beyefendi? Şapka kanunundan haberiniz yok.

Maruf Bey: Şapka kanunu mu? (Hiddetle) Çık dışarı, divane! Çık diyorum sana! (Gözleri döner) Karı beni çıldırtacak! (Karay, 2009, s. 17-18).

Latin harflerinin kabulü, Dil Devrimi, soyadı kanunu, tekke ve zaviye ve türbelerin kapatılması gibi Cumhuriyet'in ilk on yılında ortaya konulan inkılaplar; *Delî*'de işlenen ve Refik Halid'in eleştiri oklarından nasibini alan diğer mevzular olarak karşımıza çıkar. Altıncı mecliste Maruf Bey, torunu Özdemir'den Cumhuriyet'in ilanının ardından Latin harflerinin kabul edildiğini, Arap harflerinin kullanımının yasak olduğunu bu sebeple de gazetelerin Latin harfleriyle basıldığını öğrenir (Karay, 2009, s. 21). Mihran Efendi'nin Arap harfleriyle bastığı *Sabah* gazetesi tarih olmuş, onun yerine Latin harfleriyle *Tan* ve *Cumhuriyet* gibi gazeteler neşredilmeye başlanmıştır. *Delî*'nin sekizinci meclisinde yazar, Maruf Bey ve Yakup Tekin arasında cereyan eden şu diyalogda Dil Devrimi yolunda gerçekleştirilen tasfiye hareketine dair düşüncelerini ortaya koyar:

Yakup Bey: Evet hepsi; hususıyla lisan... Lisan da ne demek? Dil! Dil! Yakında dilimizden bütün Arapça, Acemce kelimeleri atacağız, öz Türkçe yazacağız ve konuşacağız. Artık "Sabahı şerifler hayır olsun!" demeyeceğiz.

Maruf Bey: Selamı sabahı keseceğiz mi?

Yakup Bey: Hayır, "Tünaydın!", "Günaydın!" diyeceğiz.

Maruf Bey: Türkistan'da böyle mi derlermiş?

Yakup Bey: (Duralar) Zannetmem, hiçbir yerde demezler. Biz yeni icat ediyoruz. İcat edeceğiz!

Maruf Bey: Yani, sözün Türkçesi uyduracaksınız.

Yakup Bey: Bravo! Şey... Pardon... Bin yaşa! İcadın Türkçesi uydurmaktır. Dil Kurultayına sizi de çağırmalıyız, bilginizden faydalanmalıyız. (Karay, 2009, s. 25).

Piyeste Maruf Bey'in garibine giden bir diğer mesele, arkadaşı Yakup Hoca'nın "Tekin" soyadını alması, torunlarına ise "Aytan" ve "Özdemir" isimlerinin seçilmesidir. Dördüncü mecliste "Bizim damadın zevksizliğine numune çocuklarının ismi, bunlar da nasıl isimler? Bir kere Ayten kaide itibarıyla yanlış, biri Türkçe, diğeri Farsî olan iki kelimedenden terkip yapılamaz. Özdemir'e gelince..." (Karay, 2009, s. 17) cümleleriyle bir yandan "dil" ile ilgili bir diğer eleştiriler ortaya konulurken diğer yandan toplumda meydana gelen zevk değişimine de işaret edilmiştir. *Delî*'nin yedinci meclisinde Merkez Efendi Tekkesi'ne gitmek isteyen Maruf Bey, Şebnur Kalfa'dan tekke, zaviye, türbe ve medreselerin birkaç yıl önce kapatıldığını öğrenir (Karay, 2009, s. 23).

Delî'de Yakup Tekin Bey, değişimi ve dönüşümü simgeleyen bir tip olarak sunulur. Ülkede gerçekleşen inkılapların hararetli bir savunucusu olan bu tip, ortaya attığı fikirlerle "yeni hayat"ın temsilcisidir. Batılılaşma yanlısı olan Yakup Tekin Bey, aynı zamanda Türkçü / Turancı bir kişiliktir. Behreng Boğazı ile Manş Denizi'ni birleştirmeyi, bu vesileyle Türk birliğini sağlamayı tasarlayan Yakup Tekin Bey, anlattıklarıyla Maruf Bey'in iç ve dış siyasette yaşanan Arnavutluk'un krallık oluşu, Dedeoğlu'nun Yunanistan'a bırakılması, Kars ve Ardahan'ın Ruslardan kurtarılışı gibi gelişmeleri öğrenmesini sağlar. Eserde Türkçülük/Turancılık ile ilgili eleştiriler de Yakup Tekin Bey ile ortaya konulur.

Refik Halid'in *Delî*'de üzerinde durduğu diğer meseleler, zevk algılayışlarındaki değişimler ve teknolojik ilerlemelerdir. Mesela piyesin ikinci meclisinde Ayten'in ressamlardan İbrahim Çallı'yı sevdiğini söylemesi üzerine Maruf Bey, ressamlardan yalnızca Halil Paşa'yı bildiğini belirtir. Maruf Bey'in hafızasını kaybettiği 21 yıllık süre zarfında dünyada pek çok teknolojik gelişme yaşanmıştır. Hafızasını kaybetmeden önce gramofondan nutuklar dinleyen Maruf Bey; torunu Özdemir, damadı Vacit Bey ve arkadaşı Yakup Tekin Bey sayesinde uçağın, telefonun ve radyonun icadından haberdar olur.

Delî'nin on birinci ve on ikinci meclisleri, piyeste işlenen vakanın çözüldüğü, Maruf Bey'in akıbetinin ne olacağı hususunda merakın giderildiği bölümler olur. Ülkede

yaşananlardan yıllarca habersiz yaşayan Maruf Bey, piyes boyunca duyduğu ve bizzat şahit olduğu şeylerle şaşkına dönmüştür. Maruf Bey, on birinci mecliste bir parti ortamında tasvir edilir. Kadın erkek misafirler ve ev halkı gramofonda çalan fosktrot/çarliston müziklerine ayak uydurarak önce dans etmeye, ardından kedi köpek taklitleri yaparak eğlenmeye başlarlar. Maruf Bey de sahnede yer alanlara uymuş, tepinmeye ve hayvan seslerini taklit etmeye başlamıştır. Piyenin on ikinci meclisinde Maruf Bey'in durumu ortaya çıkar. O, değişime ayak uydurmaya çalışırken kısa süre zarfında delirmiştir. *Delî*'nin sonunda doktorun sarf ettiği "Evvelleri sakın bir deliydi; bu sefer azılı!" (Karay, 2009, s. 36) cümlesi Maruf Bey'in trajikomik sonuna gönderme yapar.

Refik Halid'in *Delî*'si, olay ve hareketten ziyade "tip" üzerine kurulan ve "hâli" tasvir eden bir eserdir ki piyeste Meşrutiyet'in ilanından sonraki yirmi yıl içinde toplum hayatında meydana gelen hadiseler Maruf Bey'in başından geçenlerden hareketle mizahi/ironik bir şekilde işlenmiştir. *Delî*'nin dokuzuncu meclisinde başkarakterin yaşadığı yabancılaşma hâli, şuur akışı tekniğiyle çarpıcı bir şekilde sunulur. Piyes boyunca duyduğu ve şahit olduğu şeyleri zihninden geçiren Maruf Bey, yaşadığı hâli "Hayır; imkânı yok, muhakkak fena bir rüya görüyorum. Bir uyanısam! Yoksa çıldırdım da tımarhanede miyim?" (Karay, 2009, s. 29) cümleleriyle dile getirir. Piyenin başında âdeta uzun bir rüya gördükten sonra uyanan Maruf Bey, piyesin sonunda şuurunu kaybeder ve bambaşka bir uykuya dalar. Piyenin başkarakterinin çatışma hâlleri ve yabancılaşma, ister istemez *Kur'an-ı Kerim*'de ölümden sonra dirilişi simgeleyen Ashab-ı Kehf kıssasını hatırlatmaktadır. Maruf Bey, âdeta İmparator Dakyanus zamanında yaklaşık üç asır boyunca uyuyakalan ve değişmiş bir toplum yapısına uyanan Mağara Arkadaşları'nın şaşkınlığını yaşar.

Eserin tematik yapısını oluşturan "yabancılaşma" ve "değerler çatışması" kavramları, isim sembolizasyonu ile da ortaya konulmuştur. Refik Halid, kahramanının yaşadığı şeylerin aslında gerçekten çok uzak olmadığına, anlatılanlardan etkilenen pek çok kişinin varlığına gönderme yapacak şekilde eserin başkarakteri için "bilinen, meşhur" anlamında "Maruf" adını seçmiştir. Piyeste Maruf Bey'in torunları "Özdemir" ve "Ayten", yeni neslin temsilcileridir ki yazar 1930'larda hayli yaygın olan bu isimleri vererek toplum hayatındaki sosyal-kültürel değişime de işaret eder. Piyeste Hoca Yakup'un Yakup Tekin'e dönüşmesi ve "tekinsiz" bir kişilik olarak sunulması da dikkat çekicidir. *Delî*'de Vacit Bey ile Şebnur Kalfa, isimleri bakımından "eski"yi ve geleneği temsil etseler de toplum hayatında meydana gelen değişimlere ayak uyduran figürler olarak karşımıza çıkarlar.

Delî'de Maruf Bey, hızla değişen ve dönüşen sosyal yapıda yabancılaşan/yalnızlaşan bireylerin temsilcisidir. Klasik manada "aklını mantığını yitirmiş, kendine yahut etrafındakiler zarar veren" bir deli değildir piyeste anlatılan. Bu bakımdan Maruf Bey, mesela Gogol'un *Bir Delinin Hatıra Defteri*'nde (2016) anlattığı kahramanı Aksenti İvanoviç Poprişçin'den hayli farklıdır. Kendini İspanya kralı zanneden ve gün gün deliliği artan Poprişçin'in aksine Maruf Bey hayli akıllı ve tepkileri mantıklı bir karakterdir. Yazar, bilhassa Cumhuriyet'in ilanından sonra gerçekleşen değişimlerin insan üzerindeki etkilerini ortaya koymak adına kahramanını bu şekilde takdim etmiştir.

Hafıza kaybına uğrayan ve neticede uzun bir uykudan uyanan bir başka karakter, Nâzım Hikmet'in 1937'de senaryosunu yazdığı ve yönettiği bugün kayıp olan "Güneşe Doğru" filminde karşımıza çıkar. İpek Film tarafından yayımlanan tanıtım afişinde "Güneşe Doğru" filminin konusu şöyle özetlenir: "Operatör Cemil, üniversite tıp fakültesinden kızı Ayşe'yle beraber İstanbul'un uzak sayfiyelerinden birinde oturmaktadır. Bestekâr Ahmet Ali, sakat bir adam, operatör Cemil'in komşusudur. Ahmet Ali talebesi ve sevgilisi olan bir dansözle yaşamaktadır. Bir gece, Ahmet Ali, talebesine dans provası yaptırır ve operatör Cemil, kızı Ayşe'yle, kendi köşkünün ağaçları altında otururken, doktorun bahçesine acayip bir adam girer.

Bu, hususi akıl hastanelerinden birinden kaçmış bir hastadır. Kim olduğunu, nereden geldiğini bilmemekte ve Hasan 35 yaşında olduğu halde kendisini 75 yaşında sanmakta, Kraliçe Viktorya devrinden itibaren bütün tarihi yaşadığına emin bulunmaktadır. Bestekâr Ahmet Ali'nin sevgilisi, kocasını bırakıp kaçarken, Operatör Cemil, kızı Ayşe'nin ısrarıyla Hasan'ı ameliyat yapar. Hasta iyi olur. Fakat bu sefer de kazaya uğrayıp hafızasını kaybettikten sonra geçen 15 senenin farkında değildir. Bu yeni yerli filmimizin mevzuunun son kısmını bütün halkımızın merak edip göreceği bir eser olduğundan, koymuyoruz.” (Akt. Uçar, 2018-2019, s. 124).

Deli'nin neşrinden yıllar sonra çekilen film, Nâzım Hikmet'in uzun metrajlı tek filmidir. Dönemin süreli yayınlarına yansıyan reklamlardan anlaşılmaktadır ki Nâzım Hikmet, “Güneşe Doğru” filminde akıl hastanesinden kaçan, hafızasını kaybetmiş Hasan adlı bir gencin hayatını anlatır. Dönem dönem Mazhar Osman'ın misafiri olarak tumarhanede kalan Neyzen Tevfik'in de rol aldığı filmde Hasan'ı Ferdi Tayfur, onu iyileştiren Operatör Cemil'i ise Arif Dino canlandırır. Geçirdiği ameliyat sonrasında hafızası yerine gelen ve kendini Cumhuriyet Türkiye'sinde bulan Hasan -tıpkı Maruf Bey gibi- on beş yıllık vukuattan habersiz ve yaşadığı topluma yabancılaşmış bir karakter olarak sunulmuştur.

Deli piyesinin üzerinde durulması gereken bir diğer özelliği, “karşı kanonik” bir metin olmasıdır. Refik Halid, *Deli*'de genellikle “Anadoluculuk, Atatürk sevgisi, Millî Mücadele” gibi temalara yoğunlaşan Erken Cumhuriyet Dönemi edebî metinlerinin aksine orijinal bir konuya eğilmiş; ele aldığı meseleleri farklı bir bakış açısıyla, mizah ve ironinin imkânlarından faydalanarak işlemiştir.

Benzer temaya eğilen diğer bir eser, Halil Nihad Boztepe'nin *Ağaç Kasidesi*'dir. Halil Nihad da tıpkı Refik Halid gibi toplum hayatında meydana gelen hızlı değişime karşı eleştirel bir tutum geliştirir. Kasideden alınan şu beyitlerde bu tutum açıkça ortaya konulmuştur:

Ne inkılâp, düşün, yok değişmeyen bir şey
Efendi sırra kadem bastı, yok *hanım*, yok *bey!*

Değişti terbiye, ahlâk, başkalaştı hayat!
Belirdi bir yenilik, geldi taze, gitti bayat!

Neler değişmedi dünya değişti, oldu *Acun!*
Yedirdiler ona erbâbı bir özel macun!

Değişti hem yazı hem dil, değişmedin el'an
Kamış kalemler yazarsın, değil mi, hem de sağdan! (Boztepe, 2023, s. 112).

Burada üzerinde durulması gereken şey, Cumhuriyet'in ilanında ve ardından gelen yoğun değişim/dönüşüm yıllarında sürgünde bulunan Refik Halid'in bu eseri niçin yazdığıdır. Refik Halid eserini kaleme alırken ülkede yaşanan değişimleri övmekte midir, yermekte midir? Yoksa, Maruf Bey'in şahsında yalnızca bir durum tespiti yaparak yaşadığı şahsi şaşkınlıkları mı dile getirmektedir?

Deli, bir bütün hâlinde değerlendirildiğinde anlaşılmaktadır ki yazar ülkede yaşanan dönüşüme -dönemin bazı kanonik şair ve yazarları gibi- övgü dolu sözlerle yaklaşmaz. *Deli*'yi “karşı kanonik bir metin” olarak değerlendirme sebebimiz budur. Bununla birlikte eserde Türkiye'nin yaşadığı dönüşüm, salt bir eleştiri mantığıyla ve hiciv oklarına hedef olacak şekilde de işlenmemiştir. “Kırpi” müstearıyla yazdığı hicivlerle meşhur olan Refik Halid; *Deli*'de ironiyi ve eleştiriye ölçülü bir şekilde kullanmıştır. Banıççek Kırzioğlu'nun tespiti ile (2006, s. 46) “okuyucu, usta bir mizah yazarının kaleminden 1908 sonrası toplumumuzda gerçekleşen her türlü değişimi tebessümle okuma imkânı bulmuş, estetik hazdan kaynaklanan bu tebessüm de *Deli* piyesini edebî bir çizgiye oturtmuştur.”

Diğer bir bakış açısıyla piyesin ana karakteri Maruf Bey, Refik Halid'den başkası değildir. 16 yıl yurt dışında sürgünde bulunan yazar, Türkiye'de yaşanan değişimlere dışarıdan ve hayretle bakmış, *Deli*'de Maruf Bey vasıtasıyla duygu ve düşüncelerini dile getirmiştir. Nitekim Refik Halid'in ülkeye dönmeden önce *Tan* gazetesine yolladığı telgrafta yer alan şu cümleler, Türkiye'nin hızlı dönüşümünü şaşkınlıkla takip eden bir yazarın kaleminden dökülmüştür:

Dönüş sevincim katmerlidir. Sevgili yurdumu ne halde bıraktım? Nasıl bir harika ile karşılaşacağım. Dumanı yası tüten bir fabrika bacası tanırdım: Zeytinburnu... Ankara'da tek bina Taşhan'dı. Bankalarda dilimiz ötmez, şirketlerde sözümüz sökmeydi. Trende Türkçemi Rumlaştırılmadan biletiye merak anlatamazdım. Tokatlıyan'da frenkçe söylemezsem garsona dilediğimi kolayca yaptırılmazdım. Plâjlarımızda yüzen yabancılara kıydan korkarak bakar, Avrupa'dan dönerken hudutta şapkamı pencereden atardım. Memlekette toprağın kuru su bizim, yaşı elindi. Bıraktığım haldeki bu vatan yerine istiklâl ve mucize ülkesine kavuşmaktan duyduğum heyecan içinde şu yaşımdaya ağlar güler ilân bebeklerine döndüm. (Karakayış, 1938, s. 1).

Mehmet Narlı, Maruf Bey'in deliliği ile ilgili şu dikkat çekici tespiti yapar: “Oyuna [inkılapları tek tek sayıp dökerek tebarüz ettirdiği] dayanak noktasından yaklaşırsa, Maruf Bey'in deliliğinin anlamı şu olur: Ancak bir deli, bütün bu yeniliklerin, modernleşmelerin, yeni sosyetenin kıymetini anlamayabilir. Öyleyse Refik Halid, deliliği, hem bu anlamda hem de ‘muhalif kalmakla delilik etmişim’ anlamında kurmuştur.” (Narlı, 2015, s. 93). Fatma Topdaş Çelik'e göre ise Refik Halid, *Deli*'yle “bir yandan geleneksel olanın eksik ve sürdürülemez yanlarını işlerken diğer yandan Atatürk ilke ve inkılaplarını destekleyici bir tutum geliştirmiş, bu sayede eserini çok sesli eleştirel bir anlatıma kavuşturmuş ve neticede muhalif kimliğinden vazgeçtiğini belgelemiştir.” (Çelik, 2021, s. 2306).

İlk baskısı 1929'da Halep'te yapılan *Deli*, Mustafa Kemal Atatürk'ün dikkatini çekmiş ve takdirini kazanmıştır. Atatürk'e göre *Deli*, inkılapları hicvetmeyen, aksine tebarüz ettiren bir eserdir (Baydar, 1960, s. 112). Yakup Kadri, hatıralarında Atatürk'ün meşhur sofrasında *Deli* piyesini kahkahalar eşliğinde okuduğunu anlatır:

Atatürk hiçbirimizin görmediği, bilmediği bu eserciği, nereden bulmuştu veya bu eseri ona kim göndermişti? Bir akşam, Atatürk, sofraya oturduğumuz sırada “Çocuklar,” demişti, “size bu akşam tadına doyum olmaz bir ‘ziyafeti edebiyet’ çekeceğim” ve elinde tuttuğu cep dergisi kütanesinde bir kitabı göstererek: “Bu,” diye ilâve etmişti, “Refik Halit'in, yirmi yıllık bir akıl hastasının, şuuru yerine gelip kendini baştan başa değişmiş bir Türkiye içinde bulunca, tekrar delirişini gösteren bir tiyatro piyesidir” ve gözünü takarak bizzat kendisi okumağa başlamıştı. (...) Atatürk sayfalarca süren bu konuşmaları bize okurken, gözlerinden yaş gelesiye gülüyordu. Atatürk, Karagöz perdesi karşısında bir çocuk gibi kahkahalarla güldükten sonra: “Yazık oldu şuna!” diye söylendi ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya dönerek “Ne yaparsak yapalım, onun bir an evvel memlekete dönmemesinin çaresine bakalım,” dedi. Şükrü Kaya ilkin şöyle bir çare bulmuştu: Refik Halit'e, talimatlı bir sınır karakoluna gelip teslim olması bildirilecekti. Karakol aldığı talimata göre, onu sözde “tahtel hıfız” fakat hakikatte nezaketle Ankara'ya yollayacaktı. Ondan ötesi kolaydı artık. Fakat Refik Halit, meselenin bu çözüm şeklini kabul etmedi. Bunun üzerinedir ki, iş Büyük Millet Meclis'ine dayandı ve oradan çıkan bir umumî af kanunu ile halledildi. Bu suretle, diğer bütün Yüzellilikler de Refik Halit sayesinde, memlekete dönmek haklarını kazanmış oluyordu. (Karaosmanoğlu, 1969, s. 88-90).

Yakup Kadri'nin bu satırlarından birkaç sonuç çıkarabiliriz: Birincisi Atatürk, Halep'te yayımlanan *Deli* piyesini getirtirip okuyacak kadar edebiyat hayatını yakından takip eden bir liderdir. Muhalif bir kalemin elinden çıkan ve “karşı-kanonik bir metin” olan *Deli*'yi

etrafındakilere kahkahalar atarak okuması da onun hoşgörüsüne bir delildir. İkincisi Refik Halid'in affedilmesinde Hatay'ın anavatana katılması ile ilgili yazılarının yanı sıra *Deli* piyesinin de önemli bir etkisi olmuştur. Nitekim, Refik Halid yurda dönmeden evvel çektiği telgrafın son cümlelerinde “Yaşa Atatürk, beni gurbette de göğsümü kabartarak yaşatan Atatürk” sözleriyle Atatürk'e olan minnettarlığını dile getirmiştir.

Sonuç

Hikâye ve romanlarıyla modern Türk edebiyatında kendine has bir yer edinen Refik Halid, *Servet-i Fünun* gazetesinde çalışmaya başlayarak matbuat hayatına adım atmıştır. “Kirpi” müstearıyla yayımladığı hiciv dozu yüksek metinleriyle tanınmaya başlayan yazarın dikkat çekici yönlerinden biri de muhalif kimliğidir. II. Meşrutiyet'in ardından İttihat ve Terakki yönetimine karşı muhalif bir tavır geliştiren yazar, beş yıllık sürgün hayatının ardından iflah olmaz muhalif tavrını sürdürmüştü; kaleme aldığı yazılarda mevcut yönetimi ve ülkenin içinde bulunduğu durumu tenkit etmeye devam etmiştir.

Yazar, ilerleyen yıllarda İttihat ve Terakki'nin devamı olarak gördüğü Millî Mücadele'ye ve bu mücadelenin önderlerine karşı çıkmış, muhalefetini eylemleriyle ve yazılarıyla ortaya koymuştur. Bu dönemdeki muhalifliği yazarın adının Yüzellilikler listesine eklenmesine yol açmış ve Refik Halid'in ikinci sürgün dönemi başlamıştır. 9 Kasım 1922'de yurt dışına çıkan yazar, Beyrut ve Halep'te uzun yıllar sürgün hayatı yaşadktan sonra 17 Temmuz 1938'de yurda dönmüştür.

77 yıllık ömrünün 22 yılını sürgünlerde geçiren yazarın *Deli* adlı piyesi, Refik Halid'in edebiyat hayatında çok özel bir yerde durduğu gibi ele aldığı tema, bu temanın işleniş biçimi ve “karşı kanonik” bir metin olması bakımından önemli bir eserdir. *Vahdet* gazetesinde tefrika edildikten sonra 1929'da kitap hâlinde neşredilen *Deli*'de Meşrutiyet'in ilanından iki gün evvel hafızasını kaybeden Maruf Bey'in 21 yıl sonra melekât-ı akliyesine kavuşmasının ardından gördükleri ve duydukları karşısında yaşadığı yabancılaşma hâli işlenir. Maruf Bey, Cumhuriyet'e uyanan, topluma yabancılaşan, yalnızlaşan fakat neticede değişime ayak uyduran bir bireydir.

Refik Halid, piyesinde Türkiye'nin yaklaşık 20 yıllık zaman diliminde yaşadığı önemli hadiseler ve bilhassa Cumhuriyet'in ilanından sonraki büyük dönüşüme odaklanmıştır. Denilebilir ki Türkiye'de yaşanan değişimlere yıllarca dışarıdan bakan ve ülkenin dönüşümünü şaşkınlıkla izleyen yazar, gurbette iken yaşadığı yabancılaşma hâlini Maruf Bey'in kişiliğinde, mizahın ve ironinin imkânlarından faydalanarak ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Baydar, M. (1960). *Edebiyatçılarımız ne diyorlar?*. Ahmet Halit Yaşaroğlu Yayınları.
- Boztepe, H. N. (2023). *Hicivlerinden seçki*. (N. Tonga, Haz.). 160. Kilometre Yayınları.
- Çelik, F. T. (2021). Refik Halid Karay'ın siyasi kimliği ışığında *Deli* adlı eseri. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (4), 2298-2309. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1010150>
- Çetinkaya, S. G. (2023, 19 Şubat). *Atatürk dönemi güzellik yarışmaları*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-donemi-guzellik-yarismalari/>.
- Ebcioğlu, H. M. (1943). *Kendi yazılarıyla Refik Halid*. Semih Lütfi Kitabevi Yayınları.
- Gogol (2016). *Bir delinin hatıra defteri*. (N. Y. Taluy, Çev.). Varlık Yayınları.
- Gökçepınar, S. (1949, 6 Ekim). Muharrir neden yetişmiyor? Filozof Rıza Tevfik diyor ki. *Akşam*, 6.
- Karaer, N. (1998). *Tam bir muhalif olarak Refik Halid Karay*. Temel Yayınları.
- Karakayış, R. H. (1938, 2 Haziran). Refik Halid'den telgraf. *Tan*, 1.

- Karay, R. H. (1918, 5 Kasım). Efendiler nereye?. *Zaman*, 2.
- Karay, R. H. (1929). *Deli*. Arara Matbaası.
- Karay, R. H. (1964). *Minelbab ilelmibrab*. İnkılap ve Aka Kitabevi Yayınları.
- Karay, R. H. (1996). *Bir ömür boyunca*. İletişim Yayınları.
- Karay, R. H. (2009). *Deli* (4. baskı). İnkılap Kitabevi Yayınları.
- Karay, R. H. (2010). *Ankara*. (A. Birinci, Haz.). İnkılap Kitabevi Yayınları.
- Karay, R. H. (2017). *Memleket yazıları 18: Atatürk'e eğilen bir sürgün*. (T. Birkan, Haz.). İnkılap Kitabevi Yayınları.
- Kırzioğlu, B. (2006). Refik Halid Karay'ın ikinci sürgününden yurda dönüşünü kolaylaştıran piyeste yenilik ve değişikliklerin halk psikolojisindeki yankıları. *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (13), 35-46.
- Narlı, M. (2015). Deli: Cumhuriyet modernleşmesinin övgüsü mü yergisi mi?. *Türk Dili*, (763), 91-93.
- Uçar, Ö. (2018-2019). Nâzım Hikmet'in kayıp filmi: Güneşe doğru. *Atlas Tarih*, (56), 122-125.
- Uçman, A. (2014). *Aziz feylesofum Refik Halid'den Rıza Tevfik'e mektuplar*. Dergâh Yayınları.
- Ünal, Y. (2013a). *Yakın dönem Türk tarihinde Refik Halid Karay*. Yeditepe Yayınları.
- Ünal, Y. (2013b). Refik Halid ve Millî Mücadele. *History Studies*, 5(1), 367-389. http://dx.doi.org/10.9737/historyS_688
- Ünal, Y. (2017). Misak-ı Millî karşısında bir önemli muhalif: Refik Halit Karay. *Yeni Türkiye*, (93), 1406-1420.